

Bocskai István kegyessége az eleve elrendelés teológiájának szemszögéből

Az eleve elrendelésről szóló tanítás nem a reformáció teológusainak munkásságában vetődött fel először, noha a hitújítás-kori protestáns teológia sajátos körülményei következtében nyert a korábnál hangsúlyosabb szerepet. Szent Ágoston egyházatya lényegében megalkotta már ezt a tanítást, a reformátorok jelentős részben – mint több más kérdésben is – az ő tételére támaszkodtak. Luther, Zwingli és Kálvin egyaránt kitért a kiválasztás kérdésére, még is ez utóbbi nevéhez kötődik a leghangsúlyosabban a predestináció sokat vitatott tanítása. A református teológia-történészek hangsúlyozzák, hogy maga Kálvin nem szánt ennek a tanításnak önálló szerepet, a kérdést a kegyelemtan keretei között tárgyalta, elsősorban Isten szuverenitásának alátámasztására. Hogy ennek ellenére a reformáció későbbi nemzedékei kiemelték ebből az összefüggésből Kálvin tanítását, annak történelmi okai voltak. Már Kálvin számára sem volt ebben az összefüggésben közömbös a francia protestánsok üldözése, mint köztudott, magának az Institutionnak a megszületését is jelentős részben ez motiválta. Később pedig a németalföldi szabadságharc során a holland reformátusok számára bírt nagy jelentőséggel az ún. kettős a predestináció tanítása. Oly annyira, hogy a kérdés túlhangsúlyozása az első református egyházszakadáshoz vezetett.

A tanítás lényege, hogy Isten örök időknek előtte némelyeket kiválasztott az üdvösségre, némelyeket pedig nem választott ki, ők tehát elkárhoznak. Az ember üdvössége megnyerése tekintetében semmilyen közreműködő szerepet nem kap. Ennek az isteni döntésnek nem csak transzcendens, hanem immanens összefüggései is vannak, azaz a kiválasztottak a földi életben egy bizonyos határozott küldetést is nyernek, mintegy bizonyosságul a mennyei boldogságra való kiválasztott voltuknak. Az örök idők előtti végzés összefüggésben van az isteni gondviseléssel is, s eszerint a földi életben is az történik, amit Isten elhatározott.

Köztudott, hogy a reformáció során a Magyar Királyság és az Erdélyi Fejedelemség magyar nemzetiségű lakosságának jelentős többsége a svájci reformáció teológiájának alapjain szervezte újjá istentiszteletét és egyházi szervezetét. Az 1567. évi debreceni zsinaton a tiszántúliak és a tiszáninneniek aláírták a II. Helvét Hitvallást, s ezzel formailag is betagozódtak az európai református egyházak közösségébe.

Az eleve elrendelésről szóló tanítás hazánkban is kiemelkedő jelentőséget kapott, itt is a történelmi helyzet következtében. A prédikátorok elsősorban vigasztalásnak szánták a sokféle kiszolgáltatottságban élő 16. századi kortársak számára. Az említett II. helvét Hitvallás önálló fejezetben (X.) foglalkozik a kérdéssel, s a korszak meghatározó teológusai erre, valamint Theodor de Beze közvetítésével Kálvinra építkezve nagy hangsúlyt helyeztek a predestináció tanítására.

Melius Péter bibliamagyarázataiban, katekizmusában és prédikációiban egyaránt kiemelkedően fontosnak tartotta a kiválasztásról szóló tanítást, méghozzá a kálvini kettős értelemben. „Amit Isten ő magán és az ő magáiéba végez, változás és conditio nélkül, mint a választás, teremtés, idvözítés, feltámasztás, a Christus elbocztatása, az halál órája: Ezeket in Sese változhatatlan okokba ő magán, a Christusson köti, soha meg nem változik.”¹ Miczoda az örök életre való választás? Az Attia istennek, az ő bent fiaban az örök életre való vegezesse, teremtes elöt, ez vegre, hogy meg igazuluan, az hiuek es vy életben eluen, diczeriek az Isten gazdag kegelmet.” S világossá teszi abbani álláspontját is, hogy „...nem mind ez vilagot valasztotta az Iduessegre, hanem czac az

¹ Az két Sámuel könyveinek és az két királi könyveknek... igazán való fordítása magyar nyelvre. Debrecen, 1565. RMNy 205. Fol. 31.

maradékokat?² „Isten teremtés előtt tölte az választást az életre, akiket akart, szeretett, halálra, akiket gyűlölt.”³

Félegyházi Tamás katekizmus a Méliusétól is részletesebben, hosszú fejtegetések nyomán foglalkozik az eleve elrendeléssel. Nem hagy kétséget afelől, hogy ő is a kettős predestináció talaján áll. „De az írás úgy tanít, hogy az Isten változhatatlan tanácsából örök üdőknek előtte az kiket akart, az életre rendelt, az kiket akart pedig, igaz itéleti szerint készítette, hogy haragnak edényei legyenek. Mind az kétfélékről vadnak elég bizonságok.”⁴

Szikszai Hellopoeus Bálint 1574-ben adott ki az „igaz hit” három fő kérdéséről értekezést. Mondanom sem kell, hogy az egyik fő kérdésben az „Istennek örök időknél előtte való választásáról” ad részletekbe menő tanítást.⁵ Az egriek számára írt katekizmusban pedig így fogalmaz: „Istennek gondviselése [...] minden esetőknek és lejendő dolgoknak örök időknél előtte való elvégezésében és Decretomában és az Decretomnak beteljesítésében” áll.⁶

Benda Kálmán eléggé bizonyította – éppen Bocskai István szabadságharcára való különös tekintettel –, a kálvini tanok meghatározó jelenlétét a magyar rendi ellenállás ideológiájában. Ugyancsak ő értekezett meggyőzően a kálvinizmus és a magyarságtudat kölcsönhatásáról történelmünkben.⁷ Nem szükséges tehát felettébb bizonygatnunk, hogy a teológiával az említettekhez képest egyébként is közvetlenebb viszonyban lévő kegyesség tekintetében egyértelmű a kálvini hatás, nevezetesen a predestinációról kifejtett tanítás. Mindazonáltal adatokkal is alátámasztható, hogy a prédikátorok érvelése a 16. század végére már mélyen meggyökerezett a református köztudatban.

A svájci reformációs irány támogatójaként számon tartott, 1565-ben elhunyt versszerző főnemes Némethi Ferenc a 145. zsoltár parafrázisában félreérthetetlenül hangot ad az eleve elrendelés-hitről való személyes meggyőződésének:⁸

Örök dicsőségre, tisztességre hogy engem hívatál,
Az én bűneimnek nagyságából mikor kitisztítál,
Akkoron mutatád, hogy magadnak engem választottál.

Pecsétes gyűróddel, szent lelkeddel magadnak foglalál,
Erős reménségvel, igaz hittel szépen felruházál,
Örökös társává mert Krisztusnak engemet választál.

Némethi éneke mellett, hogy a predestinációt valló hit milyen korán megjelent a prédikátori körökön kívül, arra is bizonyíték, hogy a főnemesi udvarokba utat talált ez a teológiai álláspont. Így azután nem meglepő, hogy Ecsedi Báthory István szintén hangot ad ennek egyik versében:⁹

² Az igaz hitnek es köröztienségnek minden agairól valo igaz vallas. Debrecen, 1569. RMNy 266. Cij^a-Cijj^a.

³ Magyar Praedikatioc. Debrecen, 1563. RMNy 194. Vvijj.

⁴ Az kereztieni igaz hitnek részeiről való tanítás. Debrecen, 1583. RMNy 525. 125-126.

⁵ Az my kereztieni hitöknök es vallásonknak három fü articulussarol. Debrecen, 1574. RMNy 347.

⁶ Az egri kereztién ania zent eghaznak es azzal egetemben az többinek is tanusagara irattatot rövid cathecismus. Debrecen, 1574. RMNy 346.

⁷ BENDA KÁLMÁN: A kálvini tanok hatása a magyar rendi ellenállás ideológiájára. Helikon 1971/3-4. 322-330. A kálvinizmus és a magyarságtudat kölcsönhatása történelmünkben. Confessio, 1986/2. 4-8.

⁸ Régi Magyar Költők Tára 16. század. VII. 163. Reformációs pártfogó tevékenysége: BUCSAY MIHÁLY: Méliusz teológiája kátéja tükrében. In Bartha Tibor (szerk.): A II. Helvét Hitvallás Magyarországon és Méliusz életműve. Bp. 1967. (Studia et Acta Ecclesiastica II.) 314-315. SZABADI ISTVÁN: Némethi Ferenc és a reformáció. Egyháztörténeti Szemle, 2005/2. Költői helye: SZABÓ ANDRÁS: Némethi Ferenc és más versszerző főnemesek Északkelet-Magyarországon a 16. század második felében. Egyháztörténeti Szemle, 2005/2.

⁹ A tizenötéves háború, Bocskay és Báthory Gábor korának költészete. Sajtó alá rend.: BISZTRAY GYULA – KLANICZAY TIBOR – NAGY LAJOS – STOLL BÉLA. Bp., 1959. (Régi Magyar Költők Tára XVII. század 1. 246.

Tenekedis töbeknekis,
Meg zerzetem; kezöltelis,
Nem most, öröktől fogvais,
Bennem voltall valasztvais.

Bocskai István 1595-ben a havasalföldi hadjárat idején végrendelkezett először. Ekkor még nem részletezte olyan tételesen hitvallását, mint későbbi testamentumában, de azért utalt arra a meggyőződésére, hogy a háború során esetleg bekövetkező halála mindenképpen isteni végzés következménye: „... méltán kell gondolkodnom utolsó órámról, azért ha az én kegyelmes Istenömnek felőlem elvégezött akarattya az leszön, hogy az ötközeten elessem...”.¹⁰ Dobozy László Sárospatakon tett testamentumot 1592-ben. Tételesen előadta evangéliumi hitének legfőbb tartalmát, s benne választott voltáról való meggyőződését: „...teljes bizodalommal hiszem, hogy az Atya Isten örök üdőknek előtte az ő fiában, az mi uronk Jézus Christusban az örök életre elválasztott...”.¹¹ Dobó Ferenc 1602-ben kelt testamentumában így olvasható a predestináció megvallása: „Mindeneknek előtte hálákat adok az én teremő és megváltó uramnak Istenemnek, hogy engemet az ő nagy véghetetlen kegyelmességéből [...] az ő anyaszentegyháza és választott serege közibe számlált és az örök életben örökösített.”¹²

Közelítsük meg témánkat másik szempontból is. A 16-17. században magyar nyelven napvilágot látott államelméleti, politikai munkák, „fejedelmi tükrök” a jó politikust elsősorban mint művelt embert mutatják be. A homo doctus és a homo politicus ekkor még nem különül el élesen a műveltség tartalmát illetően. Az iskolák általában nem is adtak külön lelkészi és külön világi pályára való képesítést. A 17. század elején jelent meg Draskovich János fordításában „A fejedelmek órájának második könyve”, amelyben a „fejedelmek és az fejedelmek után való főurak” nevelésének mindent megkoronázó, nélkülözhetetlen feladata a szülők részéről, hogy gondoskodjanak arról, hogy gyermekeiket „deáki tudományra is tanítsák”.¹³ Szepsi Korocz György Királyi Ajándék című munkáját ugyanezzel a példálódzó biztatással ajánlotta. „Ezekre pedig, az szükséges tiszteknek híven elviselésére, semmi inkább elő nem segítheti az fejedelmeket és urakat, az Istennek óránként segítségől hívása után, az szép deáki tudományoknál..., hogy ekképpen az egy igaz isteni félelemben, és az hasznos tudományoknak tanolásában őket úgy felöltöztetnék..., amint a fényes, fejér ezüsttálat az szép aranyalmák meg szokták ékesíteni”.¹⁴ Néhány évtizeddel korábban Heltai Gáspár így inti a kegyes olvasót: „...szép és nemes tudományok nélkül semmik az fejedelmek, és írástudás nélkül igen gyarló dolog az ő birodalmok... Mert az paraszt birodalom olyan, mint az háromkeréki szekér, avagy mint az sótalan éték, mellyel az ember igen hamar megcsemerledik.”¹⁵

A jó fejedelem tehát homo doctus, művelt ember. Szintén elengedhetetlen elvárás vele szemben az – amint a Szepsi Korocz György tollából idézett szövegből kitűnik –, hogy legyen egyben homo religiosus, istenfélő kegyes ember is.

Bocskai István műveltsége a homo religiosus ismérveit hordozta. Képzettsége alapvetően jogi és katonai volt. A korban oly nélkülözhetetlen latinságot kellőképpen birtokolta, de irataiból a klasz-

¹⁰ RADVÁNSZKY BÉLA: Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században. Budapest, 1879. III. kötet, 168-169.

¹¹ Uo. 142.

¹² Uo. 192.

¹³ TARNÓC MÁRTON (vál. stb): Magyar gondolkodók, 17. század. Budapest, 1979, Szépirodalmi Könyvkiadó, 38 p. [A továbbiakban Magyar gondolkodók].

¹⁴ Magyar gondolkodók, 50-51 p.

¹⁵ HELTAI GÁSPÁR: Ponciánus császár históriája. Lőcse, 1633. RMNy 1571. Megjelent NEMESKÜRTY ISTVÁN gondozásában és tanulmányával, Budapest, 1978, Szépirodalmi Könyvkiadó. Az idézet innen, 7-8 p.

szikus utalások, idézetek teljességgel hiányoznak, azaz a fejedelem nem élt a humanisták olaszos-latinos műveltségében. Világszemlélete, életfelfogása, mondhatjuk így is: általános műveltsége a Szentírásban gyökerezett. Bár nincs információnk a Bibliával való mindennapi, személyes kapcsolatáról, mint például későbbi jeles utódaival, Bethlen Gáborral és I. Rákóczi Györggyel kapcsolatosan, irataiból mégis az tűnik ki, hogy stílusára, nyelvi képeire, gondolkodására a Szentírás volt kiemelkedő, mondhatni egyedülálló hatással. Ez azért fontos, mert éppen nem kivételes jelenség. Bocskai egész gondolatvilága ugyanazon tények, fogalmak körül forog, mint a társadalom széles rétegeiben élő kortársaié: a fő- és köznemességé, a hajdú katonaké vagy éppen a jobbágyoké. Ebben semmi túlzás nincs: a 16. század fordulójának Magyarországon a nagyúrnak és a jobbágynek csak színvonalban de nem lényegben volt más a műveltsége.¹⁶ A művelt Bocskai és a kegyes Bocskai nem választható el egymástól. Azt is túlzás nélkül mondhatjuk, hogy a fejedelem személyiségét is kegyessége felől szemléljük igazán.

Milyen volt ez a kegyesség? Ő maga vallott erről végrendeletében. A végrendeletek formai tekintetben azonos felépítésűek, oklevélrésznek megfelelő szerkezeti egységekre tagolódnak.¹⁷ Ennek a szerkezetnek szempontunkból két eleme lényeges. Az egyik a Szentháromságot segítségül hívó egy-két bevezető sor, a másik a lélek és a test feletti rendelkezés. Számos esetben mindez megszokott, századokon át ismétlődő szavakkal történik. Vannak azonban olyan változatok, amelyek az egyén személyiségét is megelevenítik. A végrendeletnek ezen meglévő elemei lehetőséget adtak arra, hogy valaki részletesebben kifejtse hitének tartalmát, életének vallásos megtapasztalásait.

A testamentumok többségében időközben sablonná vált szövegeket alkalmaztak az állandó részek kitöltésére. A reformáció századában még gyakori az invokációban a Laus Deo (dicsőség Istennek), in nomine Domini (az Úr nevében), Atyának, Fiúnak és Szentlélek Istennek nevében változó használata. Lassan azonban csaknem kizárólagossá válik a legutolsó formula. A testről és lélekről való gondoskodás szakaszában legtöbbször e fordulat változatait találjuk: Lelkemet ajánlom a mindenható Úristennek, testemet pedig az ő anyjának, a földnek. Vannak testamentumok, amelyekben ez a formula hitvallással, személyes bizonyoságtétellel egészül ki. Ez minden bizonnyal a testamentum tévő akaratára történik, és nem tulajdoníthatjuk a szöveg lejegyzőjének (jegyző, lelkész, tanító), akinek legfeljebb a stilizálásban lehetett szabadsága.

A végrendeletekben megjelenő hitvallás ismert példái a református erdélyi fejedelmek nevéhez kötődnek. Bocskai István, Bethlen Gábor és I. Rákóczi György bizonyoságtétele az élő hittel tündöklő református kegyesség legszebb megnyilvánulásai közé tartozik. A szerzők nem elégedtek meg a sommás nyilatkozattal, hanem hálaadás formájában részletesen kifejtették hitük tartalmát, mintegy ezt is követendő örökségül hagyva az utódoknak. Halgassuk most Bocskai Istvánt:

„Igaz keresztyén hitemről először és vallásomról, mellyel idvességemre az én kegyelmes Istenemnek, teremtőmnek tartozom, ilyen vallást tészek, hogy: Vallom az Atyát, Fiat és Szentleket, a teljes Szentháromságot egy bizony Istenségben lenni és az egy úr Jézus Krisztusnak érdeméért minden bűneimnek bocsánatát és noha ifjúságomtól fogva, minden életemet, mind ő szent Istensége, mind az emberek előtt, jó lelkiismerettel igyekeztem viselni, de mint Ádámotól származott és gyarlóság alá vettett ember, por, hamu, nem angyal lévén, a bűnnek terhe alá vettettnek vallom és esmérem magamat lenni. De erős és bizonyos hitem, minden én bűneimnek bocsánatja felől oly vagyom, az én idvezítő Krisztusomnak érdeméért, hogyha mind a széles világnak bűneit és annak számlálhatatlan voltát egyedül cselekedtem volna is és terhe rajtam volna, az én idvezítő Krisztusomnak minden hívekért, énértem is, szegény, bűnös férgéért, a keresztfán kiontott csak egy csepp vére is azoknál nagyobb, hathatós és érdemesebb lévén, énrólam azt elmosta, szent Atyjá-

¹⁶ BOCSKAI ISTVÁN: *Levelek*. Válogatta stb. Benda Kálmán. Budapest – Bukarest 1992, Európa-Kriterion, 14-15 p.

¹⁷ WENZEL GUSZTÁV: *A magyar és erdélyi magánjog rendszere*, I-II. Buda, 1863-1864. II. köt. 296-301.

nál nékem azzal kegyelmet és engesztelést szerzett és az én igaz hitem mellett engemet az idvezülendők száma közébe rendelvén, a szenteknek örök életre választott seregében, társaságában részessé tett és ekképpen minden kétség nélkül bizonyos lévén idvességem felől, az én lelke- met ajánlom az én idvezítő Istenemnek kezében, testemet pedig viszontag a földnek, közönséges anyáknak hagyom, azhonnét vétetett, tudván, hogy por volt és ismét porrá kell lenni. De viszontag az igazaknak és idvezülendőknek száma között, halottaiból az is feltámadván az örök életre, az idvességre, dicsőségre minden szentekkel egyetemben vitetik.”¹⁸ – így vallotta a nagy fejedelem.

A meghatóan szép fejedelmi hitvallásának igen erőteljes alapvonása az eleve elrendelések üdvbi- zonyosságban gyökerező hit. Ebben mutatkozik meg legtisztábban a kegyelemből hit által való megigazulás reformátori tanításának a fejedelem szívébe vésődött ereje. A személyes sors gyakori mélységeiből bátran és megvigasztaltan tekint fel, hiszen egyrészt életének kiteljesedése, azaz üd- vössége nem saját lehetőségein múlik, másrészt igen töredékes, kudarcokkal teli, a halálban elme- rülő földi élete az öröklét végtelenségébe emelkedik. A predestinációs hitnek a hangsúlyos eleme nem pusztán általános meggyőződés a kiválasztás tanának dogmatikai igazságáról, hanem egyes szám első személyű hitélmény.

Ez a nézet könnyen illelhető a vakbuzgóság, a fatalizmus vádjával. Gondoljuk meg azonban, hogy az üdvbizonyosság fundamentumán álló világ- és életfelfogás nyilatkozik itt meg, amely mindent annak az aspektusából szemlél, hogy akik Istent szeretik, azoknak minden javukra van (Róma 8,28). A ki nem mondott következtetés tehát nem a „minden mindegy”, hanem a „minden üdvös, mindenek ellenére.” A kiválasztás-hit a sokféle kiszolgáltatottságban élő 16-17. századi magyar embert a kétségek örvényéből emelte ki. Ez a hit tehát nem a vak végzetről beszél, hanem a Krisztusban könyörülő Istenről.

A szilárd eleve elrendelések hit nem szemlélődésre csábít, hanem nagy tettekre ösztönöz. A kivá- lasztó kegyelemre ugyanis egyetlen helyes válasz létezik: a háládatosság. Ez pedig azt jelenti, hogy az üdvösségre kiválasztott nem magának él, hanem Isten küldötte ebben a világban, az Ő nagy terveinek megvalósításában munkálkodik. A fejedelem ezt pontosan így értette és élte meg – a hogy ő fogalmazott – az „édes, kedves hazának... aki szült, nevelt és tartott” javára és hasznára, s ezt hagyta örökül az arra érdemeseknek: „Mínthogy minden emberi háládatosság között hazánk- nak, nemzetünknek tartozunk mindenek felett több jóval.”

Nem kétséges, hogy Bocskai István isteni rendelésnek tekintette a fejedelmi méltóságot s mindazt, ami ott és akkor ahhoz kötődött. „... mint Mózeset régen a pásztorságból, Dávidot a Juhok aklá- ból, a bujdosó, számkivetett Jeftét kivette és a népnek fejedelmévé, királyává tette, azonképpen engemet is nagy kegyelmesen...”. Önértékelése egybecsengett a kortársi véleménnyel. Miskolci Csulyak István mondta emlékbeszédében, hogy Bocskai „Magyar orzagnak oltalma mellé Istentől rendeltetett támaszoszlopa” volt.¹⁹ Debreceni Szappanos János pedig előbb Mózesként köszön- tötötte, majd „Maradék hazánknek, Szép ecclesiánknak adatott” Gedeonnak nevezte, s egyenesen Krisztushoz hasonlította: „Úri dicsőségéből, Mint Christus mennyégből Alá szállott gyámolunk.”²⁰

S végül kegyességének másik oly jellemző vonására irányítjuk a figyelmet: az Isten előtti őszinte alázatra. Az alázat a kiválasztás-hitben gyökerező keresztyén tulajdonság. Az Isten előtti érdem- nélküliség tudatának megnyilvánulása. A fentebb említett Szikszai Bálint írja, hogy az isteni válasz-

¹⁸ Bocskay István magyar- és erdélyországi fejedelemnek testamentomi rendelése. In TARNÓC MÁRTON (szerk.): Magyar gondolkodók 17. század. Budapest, 1979, Szépirodalmi Kiadó, 9-10. Bethlen Gábor végrendeletének hit- vallási része is ebben a szellemben fogant. Uo. 104-105.

¹⁹ Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár, 1928. 90.

²⁰ KLANICZAY TIBOR et al. szerk: Régi magyar Költők Tára XVII. század. 1. A Tizenöt éves háború, Bocskay és Báthori Gábor korának költészete. 256-257.

tásról szükséges és hasznos tudakozni, többek között azért, hogy „ki-ki megismerje az ő érdemének semmi voltát.”²¹ Személyiség és kegyesség összefügg. Bocskai önmagáról csak nagy néha néhány szót szól leveleiben, ezt is mintha restellné. A köznapi értelemben vett népszerűségre, arra, hogy ünnepeljék, nem érzett semmi vágyódást – tudjuk meg Benda Kálmántól.²² A fejedelem vallotta és élte azt, ami a református teológia szívét jelenti: soli Deo gloria – egyedül Istené a dicsőség. „Mely csudálatos velem való nagy jótéteményéért, noha én tehetségemmel, teljes életemben éjjeli és nappali hálaadással tartoznám, de most, ilyen állapotomban, amelybe az ő szent akaratjából jutottam, leborulván előtte, teljes szívből, rövid szóval örök hálákat adok őfelségének, hogy engemet, méltatlan férget, minden időknél előtte erre rendelt és választott volt.”

²¹ Az my kereztieni hitönknek es vallásonknak három fü articulussarol. Debrecen, 1574. RMNy 347.

²² Bocskai István: Levelek. i. m. 13-14 p.